

Tabulaşan Ordu, Yok Sayılan Militarizm

Türkiye’de Metodolojik Militarizm Üzerine Notlar

AYŞEGÜL ALTINAY

1245

Biz asker bir ulusuz. Yedisinden yetmişine, kadınından erkeğine asker yaratılmış bir ulusuz. (Mustafa Kemal Atatürk, aktaran Sabiha Gökçen, 1996: 125)

Asker olmayan Türk var mıdır? Ben de askerim, paşam. (Hasan Ali Yücel, 1998: 39)

Türk milleti millet-ordu vasfını tarihinin başlangıcından bugüne kadar muhafaza etmiştir. (Halil İnalcık, 1964: 56)

‘Ordu-Millet’ olarak bilinen Türkler, tarihte nice zaferler kazanmış, birçok devlet kurmuş ve yaşatmışlardır. (Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu (Özel, 2000)

Siyasetçisinden eğitimcisine, akademisyeninden genelkurmay başkanına Türkiye Cumhuriyeti’nin kendi alanlarında efsaneleşmiş sivil ve askerî şahsiyetlerinin benzer ifadelerle altını çizdikleri gibi “ordu-millet” kavramı 1930’lar sonrası Türk milliyetçiliğinin kurucu öğelerinden biri olmuştur.¹ “Her Türk asker doğar” anlayışı, resmî tarih tezinden gündelik sohbetlere, ders kitaplarından gazete köşelerine, kışlalardan okullara son derece yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu anlayışın hayata geçtiği iki önemli uygulama alanı askerlik ve eğitimidir. Her erkek vatandaşın yapmakla

yükümlü olduğu zorunlu askerlik hizmeti ve kadın-erkek her lise öğrencisinin geçmekle yükümlü olduğu Millî Güvenlik Bilgisi dersi yoluyla sivil gençler askerî eğitime tâbi tutulur; asker doğmasalar da hayatlarının bir döneminde asker “olurlar.”

Askerî ve sivil hayat arasındaki sınırların ortadan kalktığı başka uygulamalar da vardır. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 askerî müdahalelerinin yanı sıra kimilerinin “postmodern darbe” olarak tanımladığı 28 Şubat 1997 ve “e-muhtıra” olarak tarihe geçen 27 Nisan 2007 ile merkezî siyaset, Türkiye Cumhuriyeti’nin 85 yıllık tarihinde sık sık askerî vesayet altına girmiştir. 1961 Anayasası ile hayata geçen Millî Güvenlik Kurulu’yla birlikte komutanların siyasetteki varlıkları sürekli ve kalıcı bir hal almıştır. 1961 sonrası başka önemli sosyal ve ekonomik gelişmeler de olmuş, “sivil” hayatın hemen hemen tüm alanları askerîleşmiştir. Örneğin, zamanla Türkiye’nin en büyük holdinglerinden biri haline gelecek olan OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu) ile birlikte ordu ticarileşmiş, ekonomi askerî bir yüz kazanmıştır. Şehirlerin en merkezî alanlarına kurulan askerî lojmanlar ve Orduvleri ile birlikte askerlerle siviller ayrı sosyal hayatlar yaşamaya başlamış, kimi gözlemcilerin “kast siste-

mi” olarak adlandırdıkları bir düzene geçmiştir.

Beden eğitiminin askerî marşlar eşliğinde yapılması ve asker yürüyüşüyle başlamasından her türlü çocuk ve gençlik kutlamalarının (örneğin 23 Nisan ve 19 Mayıs) birer askerî tören şeklinde geçmesine; kamusal alandaki heykel ve anıtların ezici bir çoğunluğunun askerî olaylar ve şahsiyetleri canlandırmasından sünnet düğünleri ve diğer özel günlerde çocuklara giydirilen asker kıyafetlerine; mevlütlerde askerler ve şehitler için okunan dualardan yeni açılan okullara ve üniversitelere verilen (Muş Alparslan Üniversitesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi gibi) askerî isimlere kadar hayatın pek çok alanında sivil-asker ayrımı bir soyutlama olarak kalmaktadır.

Siyasî ideolojiler bağlamında karşımıza çıkan tablo da çok farklı değildir. Tarihsel olarak bakıldığında Türkiye’de sağ ve sol ideolojilerin, aralarında başka çok önemli farklılıklar olsa da, orduya ve askerliğe yaklaşımları birbirlerine oldukça yakın olmuştur. Dahası, siyasal örgütlenmelerin büyük çoğunluğu askerî disiplin ve hiyerarşiye dayalı kalmış, “dava” adına şiddet kullanımını olumlamaktan, hatta bu amaçla silahlı örgütlenmelere gitmekten geri durmamışlardır.

Eğer militarizmi, geniş bir tanımla, askerî değerlerin yüceltilmesi ve sivil alanı biçimlendirmesi olarak ele alacak olursak, Türkiye’nin tarihini ve bugünü militarizm kavramına başvurmadan anlayabilmek mümkün değildir. Oysa “militarizm” yakın zamana kadar Türkiye’deki sosyal bilim, tarih ve siyasal eleştiri alanlarında adı olmayan bir kavramdır. Bu yazı şu iki soruya yanıt arayacaktır: 1) Bugüne kadar Türkiye üzerine yapılan ordu ve askerlik tartışmalarında hangi anlamlandırma çerçeveleri kullanılmıştır? 2) Askerî zihniyet hayatın her alanına bu

kadar hâkimken militarizme dair akademik ve siyasal analiz ve eleştiriler neden bu kadar cılız kalmış ve geç gelişmiştir?

Bu sorular etrafında şekillenecek olan yazı dört bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, militarizm, ordu ve metodolojik militarizm kavramları tartışılacak; ikinci bölümde, bu alandaki en uzun soluklu tartışma ve araştırma eksenini oluşturan “asker-sivil ilişkileri” ele alınacak; üçüncü bölümde, yakın dönemde gelişmeye başlayan militarizm çalışmaları değerlendirilecek; dördüncü bölümde ise militarizm kavramının Türkiye’deki siyasî ve akademik tartışmalara neden bu kadar geç girdiği tartışılacaktır.

ORDU, MILITARİZM VE METODOLOJİK MILITARİZM

Ordu kavramının Fransızca karşılığı olan *militaire* (İngilizce, *military*) etimolojik olarak Latince “askerlik ve savaşa dair” anlamına gelen *militaris*’e dayanmaktadır. Dolayısıyla, militarizm (Fr. *militarisme*, İng. *militarism*) kavramını Türkçe’ye *orduculuk* veya *askercilik* olarak çevirmek mümkün.² 1860’larda Fransız anarşist düşünür Pierre Joseph Proudhon tarafından kullanılmaya başlanan militarizm kavramı³ Birinci Dünya Savaşı öncesinde akademik ve siyasal dile yerleşmiş, İkinci Dünya Savaşı’ndan Soğuk Savaş’ın bitimine kadar geçen dönemde ise adeta unutulmaya yüz tutmuştur. Son yıllarda yürütülen siyasî tartışmalar ve akademik çalışmalarda tekrar yaygınlaşmaya başlayan militarizm kavramı *ideolojik* oluşumların analizi için kullanılırken, militarizmin yaygınlaşma ve kurumsallaşma süreçleri söz konusu olduğunda militarizasyon (veya askerileşme) kavramına başvurulmaktadır (bkz. Chenoy, 1998: 101; Enloe, 2004: 219).

Militarizmin en genel tanımlarından birini Avrupa tarihçisi Michael Howard (1976: 109) yapmıştır: “askerî altkültüre

1247

Cemal Gürsel ve maiyeti, eratla. Gürsel, Kara Kuvvetleri Komutanlığından emekli olurken yayımladığı mesajda "Memlekette esen hırslı politika havasının zararlı tesirlerinden kendinizi korumasını biliniz. Ne pahasına olursa olsun politikadan katiyyen uzak kalınız" demişti. 27 Mayıs'tan sonra da, kendi karşı çıkmasına rağmen "ihtilalin önüne geçilmez hale geldiğini" söyleyecekti.

ait değerlerin toplumun egemen değerleri olarak algılanması."⁴ Bu ifade biraz daha genişletilerek militarizm, askerî değer ve pratiklerin yüceltilmesi ve sivil alanı şekillendirmesi olarak tanımlanabilir. Ancak bu şekillendirmeyi tek taraflı, öznesi belli bir ilişkiyle sınırlı görmek yanlış olacaktır. Askerî darbelerde olduğu gibi bazı durumlarda ordu veya askerî kesim askerleşme süreçlerinde doğrudan etkin bir rol oynarken birçok başka durumda militarizm, sivillerin aktif katılımı ve rızasını içeren süreçlerle yaygınlaşır. Aynı zamanda, militarizmi yalnızca "savaşlarla" bağlantılı düşünmek de aldatıcıdır. Geçtiğimiz yüzyılda militarizm üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan tarihçi Alfred Vagts'ın deyişiyle, "militarizm savaş zamanından çok barış zamanında gelişir" (Vagts, 1959: 15). Kısacası, militarizm tartışılırken savaşlar ve askerler kadar "barış" dönemleri ve "sivil" pratikler de ciddiye alınmalıdır.

"Ordu çalışmaları" bir alan olarak militarizm çalışmalarından çok farklı bir yer-

de durmaktadır. Ordu bir kurumun adıdır ve ordu çalışmaları bu kuruma dair yapılan –eleştirel olan veya olmayan– her türlü analizi içerir. Hatta, orduyu bir kurum olarak merkezine alan araştırma alanlarının çoğu zaman militarizmi sorunsallaştırmaktan uzak durdukları görülmektedir. Örneğin, tarih disiplininin önemli bir alt dalı olan Askerî Tarih, militarizmi sorunsallaştırmak bir yana, Alfred Vagts'a göre tarihsel olarak orduların ve savaşların meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır (Vagts, 1959: 26).⁵ Bunun yanında 20. yüzyılın ikinci yarısında, orduya ilişkin kurumsal incelemelerde bulunan çalışmalar Ordu Sosyolojisi adı altında yaygınlaşmış; hatta bu alandaki araştırmaların bir kısmı bizzat orduların talebi ve desteğiyle gerçekleşmiştir.⁶ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerinde de ordu bir kurum olarak merkezî bir konuma sahiptir. Bu disiplinlerin alt dallarını teşkil eden ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen "asker-sivil ilişkileri" ve "gü-

venlik çalışmaları” alanları, ulus-devletin bekası etrafında şekillenmiş, bu çizgide alınan “milli güvenlik kararları” büyük ölçüde olumlanmış ve meşrulaştırılmışlardır. Vagts’ın Askeri Tarih için yaptığı gözlemin tarihsel olarak Ordu Sosyolojisi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanları için de geçerli olduğu söylenebilir (bkz. Weldes vd. 1999). Bu alanlarda yakın zamanlara kadar militarizm analizlerine çok ender rastlanması bunun en çarpıcı göstergesidir.

1248

Kısacası, uluslararası akademyaya baktığımızda hem militarizmin tanımlanmasına, araştırılmasına, görünür kılınmasına ve sorunsallaştırılmasına önyak olan örneklerle hem de militarizmin yoksayılmasına, azımsanmasına ve normalleşmesine katkıda bulunan örneklerle rastlamak mümkündür. Hatta ikincisinin tarihsel olarak daha yaygın olduğu söylenebilir. Bu katkıyı kanımca iki şekilde tanımlayabiliriz: Bazı örneklerde bu katkı militarist görüşlerin açık bir şekilde ifade edilmesi şeklindedir; başka bazı örneklerde ise militarizmin yoksayılması, üzerinin kapatılması, meşrulaştırılması veya normalleştirilmesi yoluyla daha örtük biçimlerde olmaktadır. Bu ikinci tür katkıyı, son yıllarda sosyal bilimlerde sıkça tartışılan “metodolojik milliyetçilik” kavramından yola çıkarak “metodolojik militarizm” olarak tanımlayabiliriz. Nasıl ki sosyal bilim çalışmalarında ulus-devletin doğal ve kaçınılmaz bir oluşum olarak görülmesi; ulus-devlet gibi ulusal toplumun da “norm” olarak kabul edilmesi “metodolojik milliyetçilik” olarak tanımlanıyorsa (Beck ve Sznaider, 2006; Chernilo, 2006), orduların, askerliğin ve militarizmin kaçınılmaz, “normal” ve meşru kılınmasına da “metodolojik militarizm” diyebiliriz. Aşağıda da göstermeye çalışacağım gibi, metodolojik militarizm kavramı, doğrudan olumlama veya askerî değerleri yüceltme söz konusu olmadığı durumlarda da militarizmin normalleştirilmesini so-

runsallaştırmamıza, militarizmin örtük biçimlerini görmemize yardımcı olabilir.

ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİ

Türkiye’de “ordu çalışmaları” diye tanımlanabilecek bir araştırma alanı yoktur. Emekli subayların anıları ve birkaç araştırmacının sınırlı kalan çalışmaları dışında ordunun iç işleyişine dair çok az bilgi kamuoyuna malolmuştur. Avrupa ve Kuzey Amerika’da oldukça yaygın bir araştırma alanı olan kurumsal ordu çalışmalarının (özellikle “ordu sosyolojisi”) Türkiye’de neden gelişmemiş olabileceğini son bölümde tartışacağım.⁷ Buna karşın, gerek Türkiyeli gerekse yabancı akademisyenlerin rağbet gösterdikleri başka bir alan vardır: asker-sivil ilişkileri. 1950’lerde gelişmeye başlayan bu alan özellikle 1960 darbesi sonrası Siyaset Bilimi disiplininin önemli bir alt-dalı haline gelmiştir. Uzunca bir süre ana kuramsal çerçevesi kalkınma ve modernleşme kuramları tarafından biçimlenen bu alanda ordunun sivil siyasete müdahalesini olumlayan örneklerle de eleştiren örneklerle de rastlamak mümkün. Eleştirel olsun veya olmasın, “asker-sivil ilişkileri” çerçevesinde yürütülen çalışmaların ortak bir özelliği, “asker” kategorisini ordunun sayısal olarak küçük bir bölümünü teşkil eden subaylarla (yani profesyonel askerlerle), bu grup içinden de ağırlıklı olarak yüksek rütbeli subaylar, kuvvet komutanları ve genelkurmay başkanı ile sınırlı tutmalarıdır.⁸

Bu alanda yapılan çok sayıda çalışma Türkiye sosyal bilim tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu yazının amacı bu geniş literatürü genel bir değerlendirmeye tâbi tutmak değil.⁹ Konumuz militarizm olduğu için asker-sivil ilişkileri çalışmalarının sosyal bilim ve siyaset tartışmalarına katkılarını değil, bu literatürde rastlanan militarizm ve metodolojik militarizm örneklerinden başlıcalarını “darbeler” ve “ordunun özel konumu” bağlamında tar-

tışmak, daha sonra da bu alandaki yeni gelişmelerden bahsetmek istiyorum.

Darbeler

Türkiye’de asker-sivil ilişkileri çalışmalarının tarihi aynı zamanda bir darbeler tarihi olduğu için bu çalışmaların ana eksenini ordunun siyasete darbe yoluyla müdahalesi oluşturmuştur. Bu alandaki çalışmaların ilk örneklerinden başlayarak, bu müdahaleler çoğu zaman eleştirilmemiş, bir müdahalenin eleştirildiği durumlarda ise bir diğer müdahale (çoğunlukla 1960) haklı ve meşru olarak değerlendirilmiştir. Darbelerin hangi önermelerle meşrulaştırıldığını somut bazı örneklerle ele alalım.

“Darbenin Geçerli Sebepleri Vardı”

Türkiye’deki asker-sivil ilişkileri tartışmalarında en sık rastlanan metodolojik militarizm örneği darbelerin sorumluluğunun sivillere yüklenmesi, sivil siyasete askerî müdahalenin belli durumlarda “kaçınılmaz” ve “meşru” olarak sunulmasıdır:

Olanlar karşısında ordunun verdiği isyankâr tepki doğal ve beklenen bir tepkiydi. (Karpat, 1970: 1665)

Türkiye’de ordunun siyasal hayata el koyması siyasal hayatın... sık sık kilitlenmesinin sonucudur. Uzlaşmaz tutumlar yüzünden ülkenin ana davalarının sahipsiz kaldığı ve daha da kötüsü zaman zaman ülkenin iç savaşın eşiğine geldiğini gören ordu için iktidara el koymak her seferinde kaçınılmaz olmuştur. Türk ordusu genelde orijinal Kemalizmin önerdiği biçimde demokrasinin koruyucusu olmuş, bu işlevini yerine getirirken de tarafsızlığını muhafaza ve özverili yaklaşım konusunda son derece titiz davranmaya çalışmıştır. (Heper, 1987: 161)

[1980] Eylül ayında artık siyasal bir çıkmaza girilmişti. O noktaya kadar siyasetçilere karşı büyük sabır gösteren ko-

mutanlar, siyasetin siyasetçilere bırakılmayacak kadar önemli olduğuna ve siyasetçilerin uygulayamadığı politikaları ancak kendilerinin uygulayabileceğine inanarak devreye girdiler. (Ahmad, 1981: 24).

Ordu savunulurken söylenmelidir ki, 27 Mayıs’ta müdahale etmeselerdi, kamu düzeni neredeyse kesinlikle bozulmaya devam eder ve bir iç savaşa dönüşebilirdi. (Hale, 1996: 105)

Elbette, sivil rejim Türkiye’yi uçurumdan kurtarabilirdi diye ileri sürülebilir; fakat parti liderleri bunu yapmaya kararlı olsalardı ve daha ivedi ve birlik içinde davranırsalardı... Bu durumda darbenin gerekliliği ve meşruluğu ortadan kalkardı. Fakat gerçek şu ki, bunlardan hiçbirini yapamadılar. Dolayısıyla askerî darbe [12 Eylül] fiilen kaçınılmaz bir sonuç oldu. (Hale, 1996: 208)

TSK.; sahip olduğu köklü ve güçlü askerî profesyonellik nedeniyle hiçbir zaman askerî müdahaleden yana olmamakla birlikte, genellikle vatanın bütünlüğünün tehlikeye girdiği, Atatürk ilkelerinin açıkça tahrip edilmeye başlandığı ve laikliğe dil uzatıldığı ortamlarda müdahale etme zorunluluğunu hissetmiştir. Büyük duyarlılık gösterdiği bu konularda ortaya çıkan olumsuz gelişmeler, TSK.’ni müdahaleye itmiştir. Bu itibarla, askerî müdahaleler, buna elverişli ortamların ürünü olarak da görülebilir. (Öztürk, 1993: 179)

Bu örneklerde olduğu gibi, pek çok Türkiye’li ve yabancı araştırmacıya göre darbelerin arkasındaki ana sebep sivil siyasetin çıkmazlarıdır. Askerlerin büyük bir “sabır” ve “fedakârlık” göstererek uzun süre sivilin çözüm üretmesini bekledikleri, ancak bu gerçekleşmeyince “kaçınılmaz” olarak müdahale etmek zorunda kaldıkları vurgulanır. Bu mantık, yorumcuları askerî darbelerin “demokrasi” için yapıldığı sonucuna kadar götürmektedir. Çarpıcı bir

örnek daha vermek gerekirse: ABD'li siyaset bilimci James Brown, 1989'da yazdığı bir makaleyi (Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki subayların demokrasiye "içten" bir biçimde bağlı olduğunu belirttikten sonra) Kenan Evren'in Türk Silahlı Kuvvetleri'ni demokrasinin "yıkılmaz bekçileri" olarak tanımladığı bir sözünü bitirir (Brown, 1989: 401-402).

"Darbe Başarılı Oldu"

Askerî müdahaleleri kaçınılmaz, haklı ve meşru olarak sunan yaklaşımın doğrudan uzantılarından biri darbelerin başarılı olduğunun savunulmasıdır. Her gözlemci için başarı kriteri aynı değildir, ancak bir darbeyi herhangi bir kriter çerçevesinde "başarılı" değerlendiren yaklaşımlar, metodolojik militarizme temel teşkil etmekte, askerî darbelerin kategorik olarak sorunsallaştırılmasına dayalı militarizm eleştirilerini ötelemektedirler.

[1960 darbesi] tartışılmaz bir biçimde reformcu bir darbedir; ekonomik kalkınma alanındaki başarıları azımsanamaz. (Özbudun, 1966: 3)

1972-1973 yıllarında sıkıyönetim, terörü bastırmayı ve günlük yaşamda kanun ve düzeni makul ölçülerde sağlamayı başardı. Böylece Türkiye'ye siyasî şiddetten kurtulup nefes alma imkânı verdi. (Hale, 1996: 182)

[12 Eylül askeri rejimi] iki öncelinden daha uzun ömürlü olmakla kalmadı, onlardan daha başarılı da oldu. (Hale, 1996: 209)

İktidara geldikten sonra Evren ve komutan arkadaşları dört önemli hedefe ulaşmışlardı. Birincisi, silahlı kuvvetler içinde rejime yönelik bir tehdidi önlemişlerdi. İktidarda kaldıkları sürece, normal komuta hiyerarşisi oldukça etkili bir şekilde korunmuştu. İkincisi, darbenin temel nedenlerinden biri olan korkunç siyasî şiddet dalgasını hızlı ve etkili bir şekilde bastır-

mışlardı. Üçüncüsü, yıllar süren kaos ve durgunluğun ardından ekonomiyi tekrar rayına oturtmuşlardı. Dördüncüsü, ikisi de kimi avantajlara sahip yeni bir anayasa ve seçim kanunu çıkarmış ve başlangıçta söz verdikleri gibi iktidarı seçilmiş bir yönetime devretmişlerdi. (Hale, 1996: 230)

Pek çok gözlemciye göre siyasete müdahale eden ordunun en başarılı olduğu noktalardan birisi, Ümit Cizre'nin de dikkat çektiği gibi, "ordunun tarafsızlığı," kendisini "hem sol hem sağ güçlerden tam uzaklaştırmış, birini öbürüne tercih etmemiş" olmasıdır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 13-14). Buna karşılık, "sol ve sağ güçlerin" de orduya olan yaklaşımlarında önemli benzerlikler vardır. Her kesimin bir "iyi darbesi" vardır. Sol için "iyi darbe" 1960 darbesi olmuştur. Kurtuluş Kayalı'ya göre, "solun bütünüyle birleştiği nokta, 27 Mayıs Darbesi'nin, burjuva devrimini tamamlamış olsa da olmasa da, burjuva devrimi işlevini görmesidir" (Kayalı, 1994: 93). Ergun Özbudun'un 1966'da Harvard Üniversitesi'nde İngilizce olarak yayımlanan çalışması bu yaklaşımın iyi bir örneğidir. 1960'tan bir "devrim" olarak bahseden Özbudun, bu devrimin ekonomik kalkınma ve sosyal adalet konusundaki başarılarının altını çizer ve bu tür bir "ordu solculuğunun" (*military leftism*) uluslararası askerî darbe deneyimleri arasında istisnai bir yeri olduğunu vurgular (Özbudun, 1966: 3). 1960 sonrası sol ideologlar ve akademisyenler arasında yaygın olan bu görüş çok az kişi tarafından sorunsallaştırılmıştır. Mehmet Ali Aybar bu bağlamda önemli bir istisna teşkil etmektedir (bkz. Kayalı, 1994).

1960 darbesinin bir "devrim" olarak nitelendirilmesinin önemli sonuçlarından biri 1961 Anayasa'sının militarist öğelerinin çok uzun yıllar gözardı edilmesi olmuştur:

Bir kısım akademisyenler dahil pek çok insanın 1982 Anayasası nedeniyle, 12

Eylülcü generalleri ve anayasa uzmanını günah keçisi olarak görme alışkanlığı yüzünden tuhaf gelebilir ama Türk anayasacılık hareketi açısından bakıldığında, 1961'deki anayasa yapıcıları, Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisi de az günahkar değildirler. Asker, rejim üzerindeki gözetim ve kontrol mekanizmalarının en önemlilerine 1961 sistemiyle sahip olmuştur. (Özdemir, 1989: 5)

Darbeleri şu veya bu gerekçeyle “başarılı” bulan araştırmacılar aynı zamanda darbelerin “istenmeyen” sonuçlarını azımsama eğilimine sahip olmuşlardır. Darbe dönemlerinde yaşanan askerî şiddetten ya hiç bahsedilmemiş, ya da önemsizleştirilerek bahsedilmiştir. Önemsizleştirmenin en çarpıcı örneklerinden biri William Hale'in 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri sonrasında yaşanan işkencelerle ilgili ifadeleridir:

[12 Mart] sıkıyönetim yetkililerinin yaptığı kitlesel tutuklamalar, işkenceler ve sansür, damaklarda acı bir tat bıraktı. Silahlı kuvvetlerin liberal demokrasiden yana olduğu fikrini –1960 darbesini destekleyen birçok kişinin canlı tuttuğu fikridir ciddi biçimde zedeledi. (Hale, 1996: 182)

[1980 darbesinin ardından] 1971-1973'te olduğu gibi, sanıklardan itiraf almak için tüyler ürpertici sayısız işkence haberleri vardı. Şikâyetler başladığında, büyük kısmı inkâr edildi... Bu insan hakları ihlalleri, pek çok Türk'ü herhalde rejimin devraldığı berbat ekonomiden daha az ilgilendiriyordu. (Hale, 1996: 215-216)

Bu alıntılardan birincisi, “kitlesel tutuklamalar, işkenceler ve sansür”ün askerî darbelerin oluşturucu bir özelliği değil, 12 Mart darbesine has, münferit uygulamalar olduğu izlenimini vermekte, 1960'ı ise bu bağlamda “iyi darbe” olarak sunmaktadır. İkinci alıntı ise işkenceleri “berbat ekonomi” karşısında önemsizleştirmektedir. Tüm bu “tüyler ürpertici sa-

Kenan Evren, 1981 Ocak'ında Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nin açılışında, öğretim görevlilerinden şunu gözetmelerini istemişti: “Karşınızdaki talebeler[ın] (...) önce askerlik vasfı vardır, ondan sonra doktorluk vasfı vardır.”

yısız işkence haberleri” yalnızca “pek çok Türk” için değil, William Hale için de görece önemsiz görülmektedir ki 1980 darbesini “pürüzsüz ve hızla” yapılan “başarılı” bir müdahale olarak değerlendirebilmektedir. (Hale, 1996: 209)

“Türk Darbeleri Diğer Darbelerden Farklıdır”

Gerek uluslararası gerekse Türkiye'deki tartışmalarda en çok üzerinde durulan noktalardan biri Türkiye'deki askerî rejimlerin Latin Amerika ve Ortadoğu örnekleriyle karşılaştırıldığında “kısa” sürmüş olmalarıdır. Örneğin, William Hale'e göre “Türkiye'nin savaş sonrası siyasetinde her üç müdahalenin de en dikkate değer özelliği, oldukça kısa bir zaman aralığından sonra ordunun iktidarı sivillere devretmiş olmasıdır.” (Hale, 1996: 265).

Pek çok araştırmacı için Türkiye'deki askerî rejimlerin bu özelliği hem bir "başarı" ifadesidir, hem de ordunun amacının çıkar sağlamak değil "demokrasiyi korumak" olduğunun en net göstergesidir:

Türk ordusu genelde orijinal Kemalizmin önerdiği biçimde demokrasinin koruyucusu olmuş, bu işlevini yerine getirirken de tarafsızlığını muhafaza ve özverili yaklaşım konusunda son derece titiz davranmaya çalışmıştır. Bu özelliği, Türk ordusunu gerek Lâtin Amerika gerekse bazı Ortadoğu ülkelerindeki ordulardan ayırmaktadır. (Heper, 1987: 161)

1252

Metodolojik militarizmin bu ve benzeri ifadelerinde askerî darbeler yoluyla siyasette güç kullanımı "demokrasi"nin "meşru" bir parçası haline getirilmekte, demokrasi tanımı askerîleşmektedir.

Ordunun Özel Konumu

Türkiye'de ordu ile ilgili yürütülen tartışmalarda en sık dile getirilen görüşlerden birisi Türkiye'de ordunun özel bir konumu olduğudur. Bu önerme (çoğunlukla eşzamanlı olarak) üç farklı biçimde gerekçelendirilmektedir:

1) Türkler tarihsel olarak bir "ordumillet"tirler; ordunun Türklerin tarihinde özel bir yeri vardır;

2) Başka ülkelerden farklı olarak Cumhuriyet askerler tarafından kurulmuştur;

3) Türkiye'de ordu halkın en güvendiği kurumdur.

Asker-sivil ilişkileri yazınının da çıkış noktasını oluşturan "ordunun özel konumu" önermesi ideolojilerüstü bir özellik taşımakta, Halil İnalcık'tan Ümit Özdağ'a, Metin Öztürk'ten Hıdır Göktaş ve Metin Gülbay'a, İbrahim Kafesoğlu'ndan Lerner ve Robinson'a kadar pek çok Türkiyeli ve yabancı gözlemci tarafından paylaşılmaktadır:

Sayısına göre Türk dünyada misilsiz derecede büyük bir rol oynuyor, dünya tari-

hinin daima ön safında yürüyorsa, bu onun en sarsılmaz milli vasfından, asker karakterinden, askerliğe ait büyük faziletlerinden, hak ve hürriyeti için topyekün savaşma kudretinden doğmaktadır. Türkiye bu karakteri binlerce yıllık tarihi kazandırmıştır. (İnalcık, 1964: 56)

Sivil kesimin... her şeyden önce orduya ve ordunun devlet içindeki konumuna, onun tarihsel rolüne ve bu rolden kaynaklanan bugüne yönelik taleplerine, çok daha değişik bir toplumsal evrimin ürünü olan Batı aydınınının gözü ile bakmaması gerekir. (Özdağ, 1991: 78)

Orta Asya'daki yaşam koşullarından kaynaklanan Türklerin savaşçı bir toplum olma özelliği ile Türkiye'nin coğrafi konumunun stratejik değerinde bir zayıflama olmuş ve bu durum TSK.'nin ulusal sistem içindeki belirgin ve itibarlı konumunu olumsuz etkilemiştir. (Öztürk, 1993: 14)

Bilinen tarihte en az iki bin yıllık olan bu sözcük Türkler için önemli çağrışımlara sahiptir. (Göktaş ve Gülbay, 2004: 8)

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin herkesçe bilinen bir başka özel konumu daha var. Cumhuriyet rejiminin kurucu kadrolarının yetiştiği bir yer silahlı kuvvetler (Göktaş ve Gülbay, 2004: 10)

Türk milleti topyekün 'ordu' sayılmak gibi insanlık tarihinin en dikkate değer sosyal belirtisini temsil etmekten gurur duyacaktır. (Kafesoğlu, 1976: 650)

Askerin kamusal alandaki hakimiyet Türkiye'de uzun ve güçlü bir geleneğe dayanmaktadır. (Lerner ve Robinson 1960: 19)

İlginç olan şudur ki bu "özel konuma" ve sonuçlarına eleştirel yaklaşan araştırmacılar dahi bu önermenin geçerliliğini sorgulamamaktadırlar. Bir taban örgütlenmes varsayan "Türkler tarihsel olarak bir "or

du-millet'tirler" önermesi (ki son yıllarda bu önerme "Çılgın Türkler" metaforuyla güçlenmiştir) ile yukarıdan aşağıya bir oluşum varsayan "Cumhuriyet askerler tarafından kurulmuştur" önermesi arasındaki çelişkiye dikkat çekilmemekte; ulus-devletlerin çoğunun savaşlar sonucunda kurulduğuna ve kurucularının pek çoğunun asker kökenli olduğuna dair karşılaştırmalı analizler yapılmamakta;¹⁰ aynı şekilde, yapılan anketlere göre, ordunun pek çok ülkede en güvenilir kurum veya kurumlardan biri olduğu tartışılmamaktadır. Tüm bu tartışmaların eksikliği "Türkiye'de ordunun özel bir konumu vardır" mitinin yeniden üretilmesine ve militarizmin kanıksanmasına katkıda bulunmaktadır.¹¹

**METODOLOJİK MILITARİZMDEN
MILITARİZMİN
SORUNSALLAŞTIRILMASINA**

Metodolojik militarizmin bir tezahürü darbelerin haklı ve başarılı gösterilmesi ve "ordunun özel konumu" mitinin yeniden üretilmesiye, bir başka tezahürü de toplumun militarizasyonuna işaret eden pek çok konuya hiç dokunulmamasıdır. Başka bir deyişle, "Türkiye'de üzerinde en çok olumlu söz söylenen, en fazla dikkate mazhar olan kurum olarak Türk Silahlı Kuvvetleri'nin aynı zamanda hakkında en az bilgi olan kurum olması" (Bayramoğlu, Insel ve Laçiner, 2004: 8) da akademya ve siyasî eleştiri alanlarına yayılmış bir metodolojik militarizm biçimidir. Akademik ordu çalışmalarının eksikliği, ordunun araştırılmayan, incelemeyen, eleştirilemeyen bir kurum olarak tabulaşmasına katkıda bulunmaktadır. Ancak, üzerinde bilgi üretilmeyen tek alan askerî alan değildir; aynı zamanda "sivil" olduğu varsayılan alanların militarizasyonuna dair de yakın zamana kadar bilgi üretimi sınırlı kalmıştır.

Son yıllarda bu önemli açık kapanmaya başlamıştır. Taha Parla, 1990'lardaki öna-

çıcı çalışmalarında Cumhuriyet'in ilk yılları, resmî ideoloji ve anayasalar bağlamında militarizmi sorunsallaştırmış (Parla, 1991a ve 1991b), Murat Belge özellikle 1980 darbesi ve sonrasındaki militarizasyona dikkat çekmiştir (Belge, 1992). 1990'lardan bu yana asker-sivil ilişkileri alanında yayımlanan çalışmalarda da, doğrudan militarizm kavramı kullanılmasa dahi, ordunun sivil denetimden muaf tutulması (Cizre, 1993; Parker vd., 2005), siyasete askerî müdahaleler (Bozdemir, 1985; Özdemir, 1989; Cizre, 1993; Kayalı, 1994) ve "güvenlik" anlayışının "millî güvenlik" ile sınırlandırılması (Bilgin, 2002 ve 2005; Cizre, 2003; Altınay, 2004; Yücel, 2004; Kaliber, 2005) gibi konular sorunsallaştırılmaya başlanmıştır.

Son yıllarda, "asker-sivil ilişkileri" alanındaki gelişmelerin yanı sıra, yeni konuların akademik merak ve siyasal eleştiri alanına girmeye başladığını görüyoruz. Belki de en önemli gelişmelerden biri, çok belirleyici bir vatandaşlık pratiği olan ve egemen erkeklik anlayışında merkezî bir konuma sahip olan zorunlu askerliğin git-tikçe yaygınlaşan bir araştırma konusu haline gelmesidir. Cumhuriyet tarihi boyunca gerek akademik analizlerde, gerekse siyasî tartışmalarda modernleştirici, eğitici işlevler yüklenerek olumlanan veya en azından normalleştirilen, zorunlu askerlik uygulaması, 1990'ların ortasından itibaren eleştirel bakış açılarıyla ele alınmaya; millileştirme, disipline etme ve (heteroseksüel) erkekleştirme süreçleri bağlamında incelenmeye başlanmıştır (Şen, 1996 ve 2000; Altınay, 1999, 2000 ve 2004; Mater, 1999; Sinclair-Webb, 2000; Altınay ve Bora, 2002; Navaro-Yashin, 2002; Lambdaistanbul, 2006; Aydın, 2008; Biricik, 2008). Bu alandaki ilk kapsamlı çalışmaların bağımsız araştırmacılar (Serdar Şen ve Nadire Mater) tarafından yapılmış olması dikkat çekicidir. Aynı zamanda, Osmanlı devletinde askeralma ve askerliğe direnme tarihine dair kapsamlı

çalışmalar yapılmaya (Zürcher, 1996, 1999, 2003 ve 2008; Aksan, 1999 ve 2007; Gülsoy, 2000; Erdem, 2002; Şimşek, 2005), militarizmle milliyetçiliğin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e birlikte gelişim süreçleri sorunsallaştırılmaya başlanmıştır (Ünder, 1999 ve 2001; Altınay ve Bora, 2002; Altınay, 2004; Akmeşe, 2005). Gerek Osmanlı tarihine, gerekse yakın tarihe eğilen çalışmalarda çok çeşitli kaynaklara başvurulmakta, resmi ve muhalif siyasî yayınların yanı sıra erkeklerin kendi askerlik deneyimleri ve anlatıları da araştırma kapsamına alınmaktadır. Bu çalışmalarla birlikte artık zorunlu askerlik "ordu-millet" in tarih-dışı ve tartışılmaz kültürel bir özelliği olarak değil, 19. ve 20. yüzyıldaki ulus-devletleşme sürecinin vatandaşlığı ve ege-men erkeklik anlayışını militarize eden bir parçası olarak tartışılmaktadır (bkz. Altınay ve Bora, 2002).

Askerlik üzerine sayıları hızla artan çalışmaların yanı sıra 1990'lardan bu yana gelişen "vicdani red" olgusu da tartışma ve araştırma konusu olmaktadır. 1990'lar boyunca oldukça küçük bir grup olarak hareket eden vicdani redçilerin son yıllarda hem sayıları, hem de görünürlükleri artmış; buna paralel olarak vicdani red üzerine yapılan yayınlar da çeşitlenmiştir (Altınay, 2004; Selek, 2004; Çınar ve Üsterci, 2008). Bu alandaki en önemli gelişmelerden birisi Ocak 2007'de İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen Uluslararası Vicdani Red Sempozyumu olmuştur. Bu sempozyum (ve ardından çıkan kitap), dünyanın ve Türkiye'nin farklı yerlerinden akademisyenleri ve aktivistleri bir araya getirmiş, vicdani reddin felsefi ve siyasî boyutlarından (Bröckling, 2008; Göregenli, 2008; Parla, 2008; Toker Kılınç, 2008) toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim boyutlarına (Altınay, 2008; Biriçik, 2008; Enloe, 2008; Sancar, 2008), Türkiye'deki tarihinden (Üsterci ve Yorulmaz, 2008) hukuksal yansımalarına (Can, 2008; Çınar, 2008; Üçpınar, 2008)

uzanan kapsamlı bir zorunlu askerlik, vicdani red ve militarizm tartışması açmıştır.¹²

Sayıları henüz çok olmasa da ekonominin militarizasyonuna dair (özellikle OYAK ve askerî harcamalara dikkat çeken) çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Şen, 1996; Parla, 1998; Akça, 2004; Günlük-Şenesen, 2002). Eğitimin militarizasyonu da hızla gelişen bir araştırma alanı haline gelmiş, devlet politikaları, her seviyedeki ders kitapları ve subaylar tarafından verilen Millî Güvenlik Bilgisi dersi üzerinde durulan ana konular olmuşturlar (Altınay, 1999, 2003 ve 2004; I. Kaplan, 1999; Ünder, 1999 ve 2001; S. Kaplan, 2006; Kancı ve Altınay, 2007; Kancı, 2008).

Bu kısa özet de göstermektedir ki son yıllarda akademik ve siyasî tartışmalarda metodolojik militarizm hızla geride bırakılmakta, militarizm ve militarizasyon süreçleri çok farklı boyutlarıyla görünür kılınmaktadır. Ancak henüz pek çok alana dokunulmamış veya ancak kısmen dokunulmuştur. Şehir mekânlarının militarizasyonu (örneğin anıtlar, sokak ve meydan isimleri, askerî alanlar, vb.), kültürel alandaki militarizasyon (reklamlar, filmler, sünnet törenleri, vb.), eğitimin militarizasyonu (törenler, beden eğitimi uygulamaları, vb.), ekonominin militarizasyonu, muhalif siyasî oluşumların militarizmi ile militarizmin ve metodolojik militarizmin Kürt sorunu ve savaşa yansımaları araştırılmayı bekleyen konulardan yalnızca bazılarıdır.

Militarizmin Keşfi:

Neden Bu Kadar Geç?

Neden Türkiye'de akademik çalışmalar ve muhalif hareketler militarizmin adını koymakta bu kadar zorlandı bugüne kadar? Askerlik, militarizm, savaş ve vicdani red hangi süreçler sonucunda "çalışılmaz", "üzerine yazılamaz" "tabu" konular haline geliyorlar? Bu soruları önce

1255

Tansu Çiller, "güzel sarışın kadın" ve "bacımız" imgesi yanında, "erkek kadın" imgesine de 'oynamıştı'. Özellikle "terör mücadelesi" konusunda, hep militarist bir şiddet diline başvurdu. Abdullah Çaltı için sarf ettiği "bu vatan için kurşun atan da kurşun yiyen de şereflidir" sözü, maçist bir şeref anlayışına hitap ediyordu.

kendi kişisel tarihim üzerinden tartışmak istiyorum.

Bundan 10 yıl kadar önce Türkiye'de askerlik ve militarizm üzerine doktora tezi yazmak üzere yola çıktığımda arkadaşlarım ve çok saygı duyduğum akademisyenlerden dört tür tepki aldım. "Türkiye'de 'militarizm'den bahsetmek mümkün değil. Birkaç darbe dışında ne var ki? Ki bu darbeler de birkaç yıl içinde sivillere yetki devriyle sonuçlandı, Güney Amerika'daki gibi yıllar süren askerî diktatörlüklerle değil. Üstelik Kurtuluş savaşından bu yana savaşa da girmedi Türkiye. Militarizmden bahsetmek ancak ideolojik bir tavır olabilir ve yanlıştır. Bu araştırma konusunu hemen değiştirmeni tavsiye ediyorum." Birinci tepki buydu ve son derece güçlü ifade edilebiliyordu. İkinci tepki daha yumuşaktı ama benzer bir noktaya çıkıyordu: "Haklısın, Türkiye'de militarizmden bahsedilebilir ama bu abartılacak bir konu değil. Anlamalı bir araştırma konusu hiç değil." Üçüncü tep-

ki, farklı bir yerden bu konuda çalışmam gerektiği üzerine yoğunlaşıyordu: "Militarizm Türkiye'de önemli bir konu ama bugüne kadar bu konuda kapsamlı bir çalışma yapılamadı çünkü bu konu akademiye de tabu olmaya devam ediyor. Doktora tezini militarizm üzerine yazarsan ya Türkiye'ye dönemezsin ya da dönersin ama iş bulamazsın, dahası başın belaya girer, hapislerde sürünürsün. Dolayısıyla, bu konuyu çalışma." Dördüncü tepki ise tam destekti. Özellikle Taha Parla ve Yeşim Arat, askerliğin ve militarizmin araştırılabilir, dahası araştırılması gereken bir konu olduğuna inanıp manevi ve akademik desteklerini esirgemediler.¹³

Bu tepkiler Türkiye'ye dair militarizm çalışmalarının neden bu kadar geç (ve hâlâ sınırlı) kaldığına dair çeşitli ipuçları taşıyorlar. Bu ipuçlarını başka ipuçlarıyla birlikte değerlendirdiğimde ben bu soruyu şöyle yanıtlıyorum.

1) Feminist düşünür Cynthia Enloe'nun (2000 ve 2004) ısrarla vurguladığı

gibi militarizm –diğer ideolojiler gibi– normalleştiği ölçüde etkin olur. İçerdiği değerler ve varsayımlar normalleştikleri sürece sorgulanmazlar; hatta görünmez kalırlar. Militarizmin yaygın ama militarizm analizlerinin seyrek oluşunun önemli bir sebebi militarizmin toplumsal hayat kadar entelektüel hayatta da normalleşmiş olmasıdır diyebiliriz – ki bu yazıda ele aldığım metodolojik militarizm örnekleri bu görüşü büyük ölçüde destekliyorlar.

2) İkinci bir sebep, milliyetçiliğin gündelik hayatın ve kimliklerin şekillenmesindeki rolünde aranabilir. Milliyetçiliğin birçok ifadesi militarizmi normalleştirme işlevi görür. Örneğin Türkiye’de zorunlu askerlik, vatandaşlık sözleşmesinin bir maddesi olarak değil, “ordu-millet” teziyle, milletin özü olarak tanımlanmıştır. Bu kültürelleştirilmiş askerlik kurgusu yakın zamana kadar zorunlu askerliği tabulaştırmış, tarih ve siyaset dışı bir alana hapsedmiştir (bkz. Altınay ve Bora, 2002).

3) Bu süreçler Türkiye’ye has değildir. 20. yüzyıl boyunca militarizm ve milliyetçilik hızla ulus-devletleşen dünyada gündelik hayat, siyaset ve entelektüel üretimi biçimlendirmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra militarizm kavramına akademik ve siyasî tartışmalarda çok ender rastlıyoruz. Bu süreçte bir yandan militarizm tanımının Nazi Almanya’sı ve Japonya gibi uç örneklerle sınırlandırılmaya başlandığını, bir yandan da Soğuk Savaş sürecinin akademyanın özeleştirme ve analiz eşliğini aşağıya çektiğini görüyoruz (bkz. Mills, 2000 [1956]). Özellikle ABD ve Avrupa akademiasından etkilenmiş, buralardaki üniversitelerde eğitim görmüş Türkiyeli akademisyenlerin bu entelektüel ortamdan etkilenmiş olmalarını da Türkiye’deki militarizmin geç tanımlanmasında bir etken olarak görebiliriz.

4) Militarizmin anlaşılması ve eleştirilmesi yönündeki dördüncü bir engelin cinsiyetçiliğin ve heteroseksizmin yaygınlığı olduğu söylenebilir. Militarist değer-

ler ve pratikler (örneğin askerlik) erkeklikle özdeşleştirildiği ölçüde onları sorgulamak hâkim erkeklik anlayışını sorgulamayı gerektirmektedir. Feminist eleştirinin ve LGBTT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Travesti, Transseksüel) hareketinin gelişmesiyle birlikte militarizmin daha yaygın gündeme gelmesi rastlantısal değildir.

5) Son olarak, militarizmin görünür kılınması önündeki engellerden bir başkası muhalif siyasî kültürlerin militarizmde aranabilir. Antimilitarizm yüz yıllık tarihi boyunca sağ siyasî hareketler kadar sol siyasî hareketler tarafından da yadırganmış, yok sayılmıştır. Hatta sol hareketler içinde askerî örgütlenmeler çok yaygın olmuştur. Ömer Laçiner’in (2004b) “sosyalizmin askerî-siyasî mantıkla inşa edilmesi” olarak tanımladığı bu durum militarizmin içselleştirilmesine ve siyasetin askerileştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Bu yaklaşımın akademik alana yansımalarından en ilginç örneklerinden biri Kurtuluş Kayalı’nın tez sürecidir. Kurtuluş Kayalı, 1978 yılında tamamladığı doktora tezini yaklaşık 15 yıl sonra yayıma hazırlarken yazdığı önsözde tez yazma sürecinde karşılaştığı zorlukları anlatır. Tezin danışmanı Sina Akşin kendisini 27 Mayıs 1960 darbesini eleştirmemesi konusunda uyarılmış, “Bahri Savcı ve Muammer Aksoy jüriye girerse kesin çakarsın!” diyerek tezin içeriğini bu öngörüye dayanarak şekillendirmesini beklemiştir. Kayalı’nın “1960’lı yılların yaklaşımı olan Kemalizm-sosyalizm karışımı” (Kayalı, 1994: 11) olarak tanımladığı bu anlayışa göre, ordunun sivil siyasete karışmasını ve bu karışmanın en radikal ifadesi olan askerî müdahaleleri bir bütün olarak eleştirmenin akademik geçerliliği yoktur. Ancak bu uyarıları dikkate almayan Kayalı’nın her türlü askerî müdahaleyi sorunsallaştıran tezi, danışmanının öngörüsünün aksine, 1978 yılında Sina Akşin, Mümtaz Soysal ve Taner Timur’dan oluşan bir jüri tarafından kabul edilmiştir.

Militarizmin adının konmasını geciktirmiş olabilecek bu gerekçeleri tespit etmek militarizmin ve metodolojik militarizmin ötesine geçmek için önemli bir ilk adımdır.

Ancak militarizmin değil onu sorun-sallaştırmanın "normal" akademik ve siyasal faaliyet olarak görülebilmesi için henüz atılacak çok adım vardır. □

DİPNOTLAR

- 1 Bu konunun daha detaylı bir analizi için bkz. Altınay ve Bora, 2002; Altınay, 2004.
- 2 Türkçe'de bu kavramın neden militarizm olarak yerleştiği ve neden ordu veya asker kavramları üzerinden üretilmiş herhangi bir analitik veya eleştirel kavramın olmadığı tartışılma-ya muhtaç sorulardır.
- 3 Bu kavrama tarihsel olarak ne tür anlamlar yüklendiğine dair kapsamlı bir tartışma için bkz. Berghahn, 1982.
- 4 Aksi söylenmediği takdirde metindeki tüm çeviriler bana aittir.
- 5 Benzer analizler için bkz. Scarry 1985; Shapiro ve Hayward, 1996.
- 6 1973 yılından beri çıkmakta olan *Journal of Political and Military Sociology*, Ordu Sosyolojisi alanının ana yayın ayaklarından birini oluşturmaktadır.
- 7 Mehmet Ali Birand'ın subayların hayatlarına ve zihniyet dünyalarına ışık tutan *Emret Komutanım* (1986) kitabı önemli bir istisnadır. Az sayıda akademik çalışma da subaylarla yapılan mülâkatlara veya anket çalışmalarına yer vermişlerdir (örneğin Karpat, 1970 ve Kışlalı, 1974).
- 8 Yakın zamana kadar erkeklerin "zorunlu askerlik" deneyimi, ordunun büyük çoğunluğunu oluşturan "erler" üzerine araştırma yapılmamıştır. Asker-sivil ilişkileri üzerine yazan araştırmacılar, zorunlu askerliği çoğu zaman "modernleştirici" bir eğitim faaliyeti olarak görmüşler, ancak bu önermeyi araştırmayla desteklememişlerdir. Bu önermenin (daha sonra çok referans gösterilen) ilk örneklerinden biri için bkz. Lerner and Robinson, 1960.
- 9 Bu alanın detaylı ve nüanslı değerlendirmeleri için bkz. Cizre-Sakallıoğlu, 1993; Bora, 1997 ve 2006.
- 10 Bu tür bir karşılaştırmalı analiz için bkz. Vergin, 1997.
- 11 Bu mitin üretilmesine katkıda bulunan bir başka söylem "Türkiye'nin özel jeopolitik konumu" söylemidir. Pınar Bilgin, 2007'de yayımladığı önemli çalışmada "güçlü bir devlet ihtiyacı"ni meşrulaştırmak için kullanılan jeopolitik söyleme dikkat çeker ve bu söylemde ordunun nasıl ayrıcalıklı bir konuma yerleştiğini tartışır (bkz. Bilgin, 2007).
- 12 Taha Parla gazete yazılarıyla bu konunun siyasi ve ahlâki boyutunu ilk ele alan akademisyenlerdendir. Ümit Kardaş da son yıllarda gazete ve dergilerde yayımlanan yazılarında vicdani reddin hukuksal boyutuna dair tartışmaları gündemde tutmakta, derinleştirmektedir (bkz. Kardaş, 2007). Bu alandaki diğer yazılar için bkz. *Birikim*, "Vicdani Red ve Antimilitarizm" Özel Sayısı, sayı 207 (Temmuz 2006); militarizmin toplumsal cinsiyet boyutu ve kadın vicdani redçiler üzerine yazılar için bkz. *Amar-gi* sayı 2 (2006) ve sayı 3 (2006).
- 13 Akademi dışında bana en çok destek ve ilham veren kişi ise Nadire Mater ve onun çığır açıcı çalışması *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da Savaşmış Askerler* oldu.